

PRVNÍ PARTNERSKÁ SOUŽITÍ ČESKÝCH ŽEN A MUŽŮ A ROSTOUCÍ VÝZNAM KOHABITACÍ¹ / ANNA ŠŤASTNÁ, JANA PALONCYOVÁ

First Partnerships of Czech Women and Men and the Growing Importance of Unmarried Cohabitation

Abstract: This study analyses the first partnerships of women and men in the Czech Republic and focuses on a comparison of family behaviour before and after the politically and socially important watershed of 1989. The authors investigate the type of first partnership (cohabitation versus marriage) and its timing. It can be assumed that significant changes in partnership behaviour exhibit a different pattern according to educational group, and moreover that differences in the timing and type of first partnership might also be expected from the point of view of gender. Given the increasing proportion of children born outside wedlock, attention is devoted to the impact of pregnancy and childbirth on partnership strategies. The data used in the paper are taken from the 'Generations and Gender Survey' carried out in the Czech Republic in 2008. The retrospective character of these data provides information on partnership careers in the context of other significant life events.

Keywords: cohabitation, marriage, competing risk, Czech Republic

Po skončení druhé světové války byla rodina středem pozornosti české společnosti a byla oficiálně uznána za „základ společnosti“ (Kučera 1994). Díky celkovému poválečnému společenskému uvolnění došlo v celé Evropě k homogenizaci sňatkového a rodičovského chování ve znamení tzv. sňatkového boomu doprovázeného tzv. baby boomem (Rychtaříková 2002: 109). Od poloviny 60. let se však v severní Evropě a dále i v západních zemích projevovaly určité změny. Silné populační ročníky z poválečného baby boomu dospívaly a postavily se proti dosavadnímu životu svých rodičů, kteří byli v poválečné obtížné ekonomické situaci vystaveni velkému tlaku, jenž se projevil např. ve zvyšující se zaměstnanosti žen. Spolu s obecně rostoucí životní úrovní a rozšiřující se nabídkou spotřebního zboží, služeb, cestování apod. a s rozvojem moderní antikoncepce se tyto dospívající děti postavily proti vžitým konvencím, a to nejen rodinným (Paloncyová 2009a: 8). V každodenním, ale i rodinném životě začal být kladen důraz na osobní touhy a potřeby každého jednotlivce. Nároky na rodinné soužití se tedy zvýšily, úspěšné manželství znamenalo čím dál tím více shodu partnerů nejen v oblasti výchovy dětí, financí a chodu domácnosti, ale i v sexuální, citové a intelektuální oblasti. „Hlavní příčinou zlomu v roce 1964 a jeho pokračování je hluboká změna hodnot a společenské morálky, základní buňkou společnosti už není rodina, ale jednotlivec,“ říká Sullerot (Sullerot 1998: 40). Díky dostupnosti účinné antikoncepce a možnosti plánovat početí dítěte posílily ženy své pozice v rodinné sféře, i když rozvíjející se feministické hnutí chtělo posílit pozice žen především ve sféře veřejné (Sullerot 1998). V souladu s uvolňováním rodinných norem se čím dál tím více prosazovaly i alternativní formy partnerského života, a to zejména nesezdané soužití chápáno jako dlouhodobější životní společenství muže a ženy ve společ-

né domácnosti bez uzavření sňatku. F. Singly (1999) hovoří v této souvislosti o postmoderní formě rodin, kdy vztahy samy o sobě již nemají hodnotu.

V české společnosti se změny v rodinném chování projevily po roce 1989, tj. především odkladem uzavření prvního sňatku, růstem počtu nesezdaných soužití, odkladem narození prvního dítěte a zvyšováním podílu dětí narozených mimo manželství, oproti zemím západní a severní Evropy tedy s přibližně dvacetiletým zpožděním. Na základě posledního sčítání lidu z roku 2001 se zdá, že počty osob žijících v nesezdaném soužití výrazně nekompenzují pokles počtů osob žijících v manželství zaznamenaný v průběhu 90. let (Paloncyová 2004: 29, 2009a: 102, ČSÚ 2004). Tento článek se bude zabývat vstupem do prvního partnerského soužití (přímý sňatek versus nesezdané soužití) v České republice na základě dat Generations and Gender Survey z roku 2008 (dále GGS08).² Tento výzkum umožnil získat informace o retrospektivní partnerské dráze v kontextu ostatních životních událostí. Lze se domnívat, že výrazné změny v partnerském chování neprobíhají ve všech vzdělanostních skupinách identicky, rozdíly lze předpokládat i z hlediska genderu. Vzhledem k rostoucímu podílu dětí narozených mimo manželství nelze opomíjet možný vliv počtů a narození dítěte na partnerské strategie. S ohledem na charakter dat a výzkumné otázky budou použity metody analýzy historie událostí. Využity budou zejména metody konkurujících si rizik (vstup do kohabitace versus uzavření přímého manželství).

Obecný teoretický kontext demografických změn

Změny partnerského chování v 90. letech v České republice vyvolávají u odborné, ale i laické veřejnosti otázky o jejich příčinách (např. Rychtaříková 1997, Rabušic 1996, 2001, Katrňák 2001, Kučera 1997, Hamplová 2000, Bene-

šová 2001). Na jedné straně jsou změny v rodinných a reprodukčních vztazích vysvětlovány teorií individualizace a kulturní změny (Bauman 2001, Rabušic 2001) a na druhé straně je akcentována teorie racionální volby a sociální anomie na straně ekonomických a obecně strukturálních faktorů (Rychtaříková 1997).

Teorie individualizace (Beck 1992, Beck, Beck-Gernsheim 1995, 2002, Bauman 2001) je stěžejní pro teorii *druhého demografického přechodu*,³ jenž probíhal ve vyspělých státech nekomunistické Evropy od 60. let. Podstatou procesu individualizace je nezbytnost každého jedince každý den volit a znovu definovat vlastní identitu v prostředí, kde žádné jednoznačné identity neexistují. Sociální morálkou individualistů je tolerance vůči druhým a hledání vlastní nezávislosti, respektovat druhé a být respektován (Sullerot 1998). Individualizace s sebou přináší neodbytnou nutnost promýšlení a rozhodování o každém, i malém kroku v životě a narušení obvyklých postupů umocňuje působení ohrožujících tlaků na jednotlivce. Lidé se zbavují třídních závazků a musí se odvolávat na sebe při plánování individuálních biografií, vymezovaných především pracovním trhem. Zaměstnanecká pozice stále více strukturuje životní podmínky a intimní vztahy prostřednictvím požadavku flexibility pracovní síly. Spolu s masivním vstupem žen na trh práce, podporovaným feministickým hnutím bojujícím proti tradičnímu modelu rodiny založenému na dělbě rolí, a tedy ekonomické závislosti žen na mužích, se ve druhé polovině 20. století velmi výrazně změnilo jejich postavení ve společnosti. Ženy se nově, na rozdíl od mužů, staly aktivními aktéry v různých oblastech svého života, i když genderové nerovnosti např. v oblasti dělby práce o rodinu a domácnost stále přetrvávají. Požadavek na paralelní naplnění aspirací v oblasti rodinného a pracovního života či společenského uplatnění se stal normou u větší části ženské populace. Ačkoli se spektrum životních rozhodování žen významně rozšířilo, určité skupiny žen, ale i mužů nemají možnosti či schopnosti volby. Rizika současné společnosti jsou často akumulována u nižších sociálních vrstev či jinak znevýhodněných skupin. Modernita tak na jedné straně produkuje širokou škálu životních drah, na druhou stranu přináší velká rizika sociálního vyloučení a marginalizace.

Koncepci druhého demografického přechodu definoval Ron Lesthage a Dirk van de Kaa (1986) a jeho průvodním jevem je snižování plodnosti pod hranici prosté reprodukce, snižování sňatečnosti a rozšíření alternativních rodinných forem vedle klasického manželství. Teorie druhého demografického přechodu předpokládá, že státy Evropy, tedy i střední a východní, postupně tímto procesem projdou.

Teorie druhého demografického přechodu je založena na změně hodnotového systému směrem k pluralizaci, na změně životních preferencí, jež se pak odrážejí ve skutečném chování jedinců. Základem nových hodnot je podle Van de Kaa sekularizace a individualismus (Van de Kaa 1987, 1994). Tyto nové hodnoty se mohly rozší-

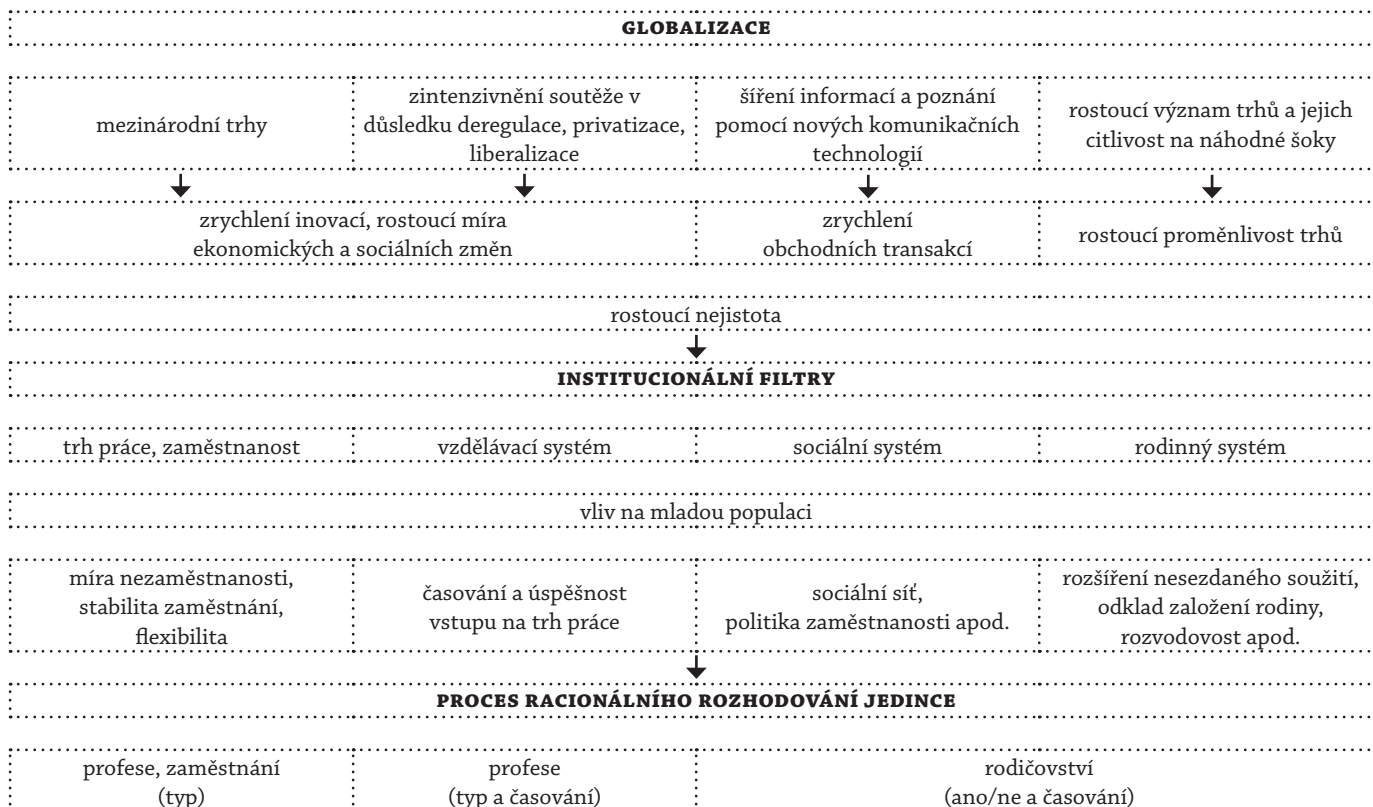
řit jen díky rozvoji sociálního státu a materiálního blahobytu. Důraz tedy přestal být kladen na ekonomický růst a hmotné jistoty, do popředí se přesunuly tzv. hodnoty postmaterialistické, tzn. svobodné rozhodování individua, účast na veřejném životě, kvalita života, životní prostředí. Výsledkem bylo obecně větší uznání svobod, a to včetně rodinného života. Van de Kaa nazývá tuto změnu diskontinuitou v hodnotové orientaci, Inglehart hovoří o „tiché revoluci“.

Nesezdané soužití spojované s nezávislostí, možnostmi seberealizace a maximalizací uspokojování individuálních potřeb zapadá do kontextu druhého demografického přechodu, který je označován jako individualistický.

V souvislosti s celkovou transformací společnosti je pak poukazováno na strukturální, a to především ekonomické změny, jež působí negativně na určitou část mladé populace, která tak musí odložit své (nejen) rodinné plány nebo z nich musí slevit (např. Rychtaříková 1997). Středem pozornosti je s postupující racionalitou tržní společnosti zejména nelehké postavení mladých lidí na trhu práce, nutnost flexibilizace pracovní síly, obtížná situace v oblasti bydlení a nedostatečná pomoc státu rodinám. Tyto jevy jsou mimo jiné spojeny i s procesem otevření hranic a s postupující globalizací. Globalizace se podle Hanse-Petera Blossfelda a Melindy Mills (Blossfeld, Mills 2003) vyznačuje rozvojem mezinárodních trhů (zboží, kapitálu, služeb, pracovních sil apod.) a snížením významu národních hranic, zvýšením konkurence a soutěže v důsledku vyšší mobility kapitálu a pracovní síly, posílením úlohy informačních a komunikačních technologií, růstem významu trhů, na jejichž vývoji závisí rozhodnutí v dalších oblastech, neboť jednotliví účastníci trhu usilují o prodej a nákup obchodovaných položek, a to vymezuje jejich životní styl, hodnoty a preference (schéma 1). Mezinárodní charakter současného trhu nutí firmy, ale i jedince, v rámci soutěže k inovacím a dalšímu rozvoji.

V důsledku nových komunikačních technologií ostatní aktéři mohou, resp. musí rychle reagovat na tyto změny. Mezinárodní propojenost trhů má také za následek větší zranitelnost náhodnými výkyvy, ke kterým dochází kdekoli ve světě. To vše přispívá k tomu, že je současná globalizovaná společnost dynamičtější, na druhé straně je však méně předvídatelná. To vede ke zvýšení nejistoty o dalším ekonomickém a sociálním vývoji a to se následně odráží v rozhodnutích a v životních strategiích každého jedince. Životní dráhy jsou rozmanitější a přechod do dospělosti je komplikovanější. Rostoucí nejistota a nestabilita jsou do konkrétní podoby přeneseny tzv. institucionálními filtry, které určují míru, jakou jsou lidé nejistotou zasaženi a ovlivněni. Sociální instituce a struktury se liší v jednotlivých zemích a historických epochách. Jak je uvedeno na schématu 1, dotýkají se tyto rysy současné společnosti také mladé generace. Mezi instituce, které mají největší vliv na životní dráhu mladých lidí, patří systém vzdělávání, zaměstnání, systém sociálního zabezpečení a rodina.

Schéma 1: Globalizace a zvyšující se nejistota na počátku dospělosti.

Zdroj: Blossfeld, Mills 2003.

Teorie vstupu do manželství v moderní době

Stěžejní teorií manželského chování je tzv. teorie sňatkového trhu. Jak již název napovídá, byla tato teorie inspirována ekonomickými teoriemi trhu. I na sňatkovém trhu tedy existují poptávka, nabídka a směna. Jedinci podle ekonoma Garyho S. Beckera hledají partnera, protože role mužů a žen jsou diferencované, a tedy, podobně jako u Parsonse (Parsons, Bales 1955), komplementární (Becker 1981). Vstup do manželství a zachování dělení rolí muž živitel/žena pečovatelka posiluje sociální strukturu založenou na tradiční dělbě rolí (Mills 1999). Uzavřít sňatek neboli zvolit si životního partnera je tedy z důvodu této komplementarity rolí výhodnější než zůstat sám. Aktéři na sňatkovém trhu jednají svým způsobem racionálně a snaží se vybrat co nejvhodnějšího partnera, maximalizovat svůj užitek (Becker 1972, 1973). Informace o něm a o jeho budoucnosti jsou však v moderní společnosti omezené, a proto se aktéři snaží nejprve snížit riziko špatné volby z důvodu nedostatku informací. Při hledání partnera je pak stěžejní, zda se lidský kapitál, příjmy, čas a další investice, jež ženy a muži do společné domácnosti přinášejí, doplňují (princip komplementarity) a slučují (princip kompatibility) (Hamplová 2003: 13). Kdyby aktéři mohli stejně snadno hledat své partnery i po uzavření sňatku a kdyby náklady rozvodu, jak materiální, tak citové, byly nízké, brali by si aktéři hned prvního minimálně přijatelného partnera. V realitě jsou však náklady špatné volby vysoké, a proto se lidé snaží hledat partnera déle. Kvalita výběru se tak zvyšuje (Becker 1981). Do hry

zde však vstupují výnosy plynoucí z manželství (např. společné bydlení a hospodaření apod.). Za hlavní výhodu rodiny považuje Becker „produkci dětí“ (Becker 1972, 1973, 1981). Racionálně jednající osoba bude shromažďovat informace a hledat „ideálního“ partnera do té doby, než náklady odkladu sňatku převýší výnosy jeho oddálení, neboli cena ztracených výnosů plynoucích z manželství bude rovna nebo vyšší než náklady na hledání dalšího partnera či dalšího odkladu sňatku (Becker 1981). Větší participace žen na trhu práce však podle Beckera snižuje do jisté míry jejich „atraktivnost“, neboť role mužů a žen již nejsou komplementární, ale spíše navzájem si konkurující. To vede k odkladu sňatku či později k rozvodu.

Podobně jako Becker popisuje fungování sňatkového trhu Valerie K. Oppenheimer (Oppenheimer 1988). Podle svých slov se však ona sama více zaměřuje na časování vstupu do manželství a na vlastní proces vzniku manželství, analýza Beckera byla podle Oppenheimer primárně zaměřena na vysvětlení odmítání manželství či rodiny, případně rozpadu neúspěšných manželství.

Výběr vhodného partnera probíhá podle Oppenheimer dvojím způsobem: na základě pečlivého výběru nebo na základě adaptivní socializace partnerů neboli vzájemného přizpůsobení partnerů před sňatkem nebo po něm. Manželství je tedy z tohoto druhého pohledu možné chápat jako proces permanentního vzájemného přizpůsobování partnerů, kteří se učí svým rolím, modifikují je a přijímají role nové. Zkušenost s vysokou rozvodovostí může vést k pesimismu

o možnostech tzv. socializace manželů. Odklad sňatku do vyššího věku je proto v souladu s větším důrazem kladeným na výběr partnera než na socializaci. Výběr partnera je však založen na informacích o jeho vlastnostech a společenském postavení, a proto je podle Oppenheimer v úzké souvislosti se vstupem a uplatněním na trhu práce. Samotný výběr partnera je rovněž úzce spojen s druhem jeho práce (např. partner v rámci pracovních povinností hodně cestuje, pracuje o víkendech nebo má noční služby apod.).

Výběr „konečného“ partnera je završen tehdy, jestliže partner vyhovuje minimálním požadavkům kladeným na jeho vlastnosti. Čím vyšší jsou tyto požadavky, tím déle a za většího úsilí musí být partner hledán. U sňatkového trhu působí však podle Oppenheimer problém závislosti na věku. Z hlediska počtu potenciálních partnerů je nejvýhodnější mladý věk, z hlediska množství informací o sobě samém a o partnerovi, tedy z hlediska nižší nejistoty při volbě, je výhodnější vyšší věk, neboť člověk se mění v závislosti na získaných zkušenostech jak v osobním, tak profesním životě a jejich vývoj je velmi těžko předvídatelný (Oppenheimer 1988).

Sňatkový trh se liší u mužů a u žen. Pro muže je výhodnější sňatek odložit do vyššího věku, neboť je mu umožněno bez závazků zvyšovat svůj socioekonomický status a okruh možných partnerek se rozšiřuje spolu s nástupem dalších generací mladších žen. Vysoká participace žen na pracovním trhu posiluje nejistotu týkající se jejich postojů a rolí, a proto je pro muže výhodnější vyčkat, až bude riziko volby nižší.

U žen je situace poněkud složitější. Ty ženy, které nehledají seberealizaci na pracovním trhu nebo které spoléhají na úspěch manželské adaptivní socializace, uzavírají manželství spíše v nižším věku, neboť jejich hodnota je silně determinována jejich nízkým věkem a s ním spojeným atraktivním vzhledem a orientací na rodinu a domácnost. Ženy, které naopak usilují o vyšší socioekonomický status, sledují dvě různé strategie. První z nich je život bez stálého partnera, neboť jejich status je nezávislý na statusu partnera. Stručně řečeno, tyto ženy ke svému životu muže nepotřebují, protože v dnešní sekularizované společnosti se mohou v krajním případě svobodně rozhodnout mít a vychovávat děti bez muže. Druhou strategií těchto žen je odložit sňatek a rodičovství. S rostoucím věkem ale ubývá počet starších svobodných partnerů (Oppenheimer 1988). V dnešní době je však výběr rozšířen o rozvedené muže či stejně staré, případně mladší partnery, takže i tato strategie se zdá být dobře možná.

Teorie výběru partnera se dotýká rovněž rozvíjejícího se fenoménu nesezdaného soužití. Tento typ partnerského chování se zdá být z pohledu této teorie výhodný. Partneři, kteří spolu bydlí a hospodaří, aniž by uzavřeli sňatek, mohou být na jedné straně dále účastníky trhu, neboť nejsou oficiálně vázáni, na druhé straně těží z výhod života ve dvou (bydlení, hospodaření, intimní vztah, sexuální život apod.), mají větší možnosti se navzájem poznat a snížit tak

riziko špatné volby. Jak však podotýká Anthony Giddens (1999), v případě nesezdaného soužití často nejde o plánované rozhodnutí, ale o stav, který postupně vyplyne ze vztahu samotného. Moderní strategie výběru partnera jde nejen ruku v ruce se změnami kulturních a ekonomických podmínek vedoucích k nutnosti flexibilně reagovat (Bologne 1997, Rabušic 2001), ale i s rostoucí tolerancí společnosti k tomuto typu svazku (Hamplová, Pikálková 2002) či obav z budoucího rozvodu (Axinn, Thornton 1992).

Analýza konkurenčních rizik

Podobně jako A. Giddens v rámci své teorie strukturace (1984) chápou Courgeau a Lelièvre sociální systém jako systém s otevřenými hranicemi, který se neustále vyvíjí díky kontinuálnímu jednání jedinců (Mills 1999). Demografický proces má své kořeny v sociální struktuře, která je tvořena vzájemně provázanými systémy rodiny, ekonomiky, politiky, náboženství, vzdělávání a systémem informací. Obecně vzato se analýza historie událostí snaží situovat změny v čase a prostoru v rámci života jednotlivce, v rámci jeho sociálního kontextu. Moderní společnost je označována za rizikovou společnost (Giddens 1991, Beck 1992), vyznačující se pluralitou možných voleb životních trajektorií a současně sníženou možností individuálně kontrolovat rizika. V rámci procesu rozhodování a plánování jedinci kalkulují jednotlivé možnosti a zaujímají individuální strategie na základě přehodnocení minulých zkušeností v kontextu současné situace a budoucích očekávání. Ve statistickém smyslu je koncept rizika významnou součástí metod analýzy historie událostí (obecně metodologie viz Šťastná 2011). Za použití matematických modelů se demografové snaží vyjádřit riziko,⁴ že jedinec s určitými osobními charakteristikami podstoupí studovanou životní událost v daném časoprostorovém kontextu.

V článku sledujeme utváření dvou typů partnerského soužití mužů a žen narozených v letech 1956–1990. V analýzách je použit regresní model historie událostí (konkrétně *piecewise constant exponenciální model*) a metoda umožňující analyzovat konkurující si rizika (tzv. *competing risks modely*). V modelech konkurenčních rizik rozlišujeme nesezdané soužití a přímé manželství jako dvě si konkurující studované události (jedinec, který uzavře přímé manželství, již nemůže prožít první korezidenční partnerství v nesezdaném soužití a naopak). Přímé manželství je zde definováno jako sňatek, který a) předcházelo společnému soužití nebo b) následoval nejpозději tři měsíce po začátku společného soužití partnerů.

V analýzách životní dráhy je základní důraz kladen na sledování časování daných životních událostí. Utváření obou typů partnerského soužití je sledováno (měřeno) od 15. narozenin respondentů/respondentek a měrnou jednotkou jsou ve všech prezentovaných modelech měsíce. Pozorování jsou ukončena (cenzorována) okamžikem rozhovoru nebo věkem 40 let (v závislosti na tom, která z těchto událostí nastala dříve), protože se však jedná o modely konkurenčních

rizik, k ukončení pozorování (cenzorování) dochází také okamžikem přímého sňatku v modelech sledujících utváření nesezdaného soužití a naopak okamžikem nesezdaného soužití v modelech sledujících uzavírání přímého manželství.

K modelování intenzity vstupu do nesezdaného manželství nebo uzavírání přímých manželství je v analýze použit *piecewise constant exponenciální model*, ve kterém je bazová funkce rizika konstantní na každém ze zvolených intervalů. Model lze obecně zapsat:

$$h(t;x) = h_0(t) \cdot \exp(\beta x),$$

kde $h(t)$ je intenzita (funkce rizika) vstupu do nesezdaného soužití, resp. uzavírání přímého sňatku v čase t , $h_0(t)$ je bazová funkce (*baseline*), která zachycuje věk respondentů členěný do věkových intervalů (15–17, 18–19, 20–21, 22–23, 24–25, 26–29, 30–34 a 35–39), na nichž je intenzita výskytu sledované události konstantní. X představuje sadu vysvětlujících proměnných, β je příslušný koeficient pro vliv v čase konstantních a měnících se proměnných na intenzitu utváření obou typů partnerství.

V analýze jsou použity dva modely – jeden sleduje proces formování nesezdaných soužití, zatímco druhý sleduje proces uzavírání přímých manželství, obě sledované události jsou v těchto modelech konkurující si rizika. Při studiu otázek souvisejících se vstupem do partnerského soužití a jeho typem je vzhledem k historickému časování změn rodinného chování po roce 1989 kladen důraz na sledování vlivu kalendářního období. Vedle toho jsou sledovány další faktory, které při rozhodování o časování podstatných životních kroků a jejich sledu sehrávají důležitou roli. Mezi jednu z nejpodstatnějších proměnných patří délka studia a nejvyšší dokončené vzdělání. Pro komplexnější analýzu obou typů partnerského soužití jsou v modelech zahrnuty také další relevantní charakteristiky žen a mužů.

Jako v čase se měnící proměnné jsou v modelech zahrnuty:

Kalendářní období je rozděleno na šest základních etap: před rokem 1980, 1980–1989 (referenční kategorie), 1990–1994, 1995–1999, 2000–2004 a 2005–2008. Podstatné jsou přitom odlišnosti polistopadového vývoje v porovnání se situací v 80. letech. Období 70. let je v modelech zahrnuto proto, že již v této době někteří z respondentů vstupovali do prvních partnerských svazků, v interpretacích však není na 70. léta kladen zvláštní zřetel.

Nejvyšší dokončené vzdělání je konstruováno tak, aby bylo možné rozlišit období studia a období, kdy již člověk s danou dosaženou úrovní vzdělání stojí mimo vzdělávací systém. Po dobu do dosažení nejvyššího stupně vzdělání jsou muži a ženy bráni jako studující (stejně tak všichni ti, kteří v době výzkumu stále studovali), po dosažení nejvyššího stupně vzdělání jsou rozlišeny čtyři vzdělanostní kategorie. Proměnná charakterizující vzdělání respondenta tedy nabývá pěti kategorií: 1. studující, 2. základní vzdělání vč. neukončeného, 3. střední vzdělání bez maturity, 4. střední vzdělání s maturitou vč. nástavbového studia (re-

ferenční kategorie), 5. vysokoškolské vzdělání vč. vyšších odborných škol.

Poslední z časově variantních proměnných, která vstupuje do modelů pouze v případě žen, je proměnná charakterizující jejich mateřství nabývající kategorií: 1. bezdětná žena, která není těhotná (referenční kategorie), 2. těhotná bezdětná žena, 3. matka – žena alespoň s jedním dítětem.

Až do počátku 90. let byl v České republice nízký podíl mimomanželsky narozených dětí, který nepřesahoval 9% hranici a charakteristickým vzorcem reprodukčního chování české populace byla plodnost koncentrovaná v nízkém věku a v rámci manželského svazku (92 % všech dětí se rodilo vdaným ženám). Častá byla naopak předmanželská početí, která ještě v roce 1993 představovala téměř 55 % ze všech dětí prvního pořadí narozených v manželství. Od počátku 90. let došlo k výraznému vzestupu podílu dětí rodičů se neprovdaným ženám, jejichž podíl vzrostl mezi roky 1990 (8,6 %) a 2008 (36,3 %) více než čtyřnásobně. Rození dětí mimo manželství je obzvláště frekventované v případě prvních porodů (46 % dětí v roce 2008) a nejčastěji se s ním setkáme u žen s nejnižším stupněm vzdělání (ČSÚ 2011).

V průběhu posledních dvaceti let tedy došlo k výrazným změnám s ohledem na chování svobodných těhotných žen. Za komunistického režimu bylo těhotenství dostatečným důvodem k okamžitému uzavření sňatku ještě před porodem dítěte, dnes se zdá, že těhotné ženy volí stále méně často legitimizaci očekávaného dítěte sňatkem. Otázkou však zůstává, zda se i přesto nemanželsky narozené děti rodí do úplných rodin nesezdané žijících partnerů, nebo žijí častěji bez otce pouze s matkou. V modelech je proto sledován vliv těhotenství a mateřství na formování obou typů soužití – přímého manželství a nesezdaného soužití. Tuto proměnnou nezahrnujeme v modelech odhadovaných pro muže, neboť v retrospektivních datech výběrového šetření jsou tyto situace u mužů podstatně hůře zrekonstruovatelné (např. kohabituující partnerka/manželka nemusí být matka jeho dětí, v extrémním případě nemusí být muž ani o těhotenství či otcovství ženou informován). Tím však nezpochybňujeme skutečnost, že otcovství je důležitou součástí života muže, ať již vzhledem k jeho možným vlivům na partnerské strategie, tak např. po emoční stránce.

Jako proměnná konstantní v čase je v modelech řazena specifická charakteristika orientační rodiny v době dětství charakterizující typ rodiny, ve které respondent/ka převážně žil/a do svých 15 let. Nejen v mezinárodních studiích se totiž ukazuje, že u dětí z rozvedených manželství se častěji vyskytuje nesezdané soužití jako typ partnerského vztahu (např. Bumpass, Sweet, Cherlin 1989, Bumpass et al. 1991, Kiernan 1992, Thornton 1991). V České republice byla již na datech z konce 90. let ukázána obdobná tendence v případě žen, neboť ty ženy, jejichž rodiče se rozvedli v období dětství či adolescence, pak spíše začínaly partnerský život ve společné domácnosti s prvním partnerem formou nesezdaného soužití a naopak méně jich uzavíralo přímé sňatky a s partnerem začalo žít až po svatbě (Šťastná 2005, 2006).

Tabulka 1: Relativní rizika vstupu do nesezdaného soužití a do manželství.

	Ženy				Muži			
	nesezdané soužití		přímé manželství		nesezdané soužití		přímé manželství	
	expβ	sign.	expβ	sign.	expβ	sign.	expβ	sign.
Věk								
15–17	0,29	***	0,15	***	0,18	***	0,03	***
18–19	0,79	**	0,75	***	0,63	***	0,43	***
20–21	1		1		1		1	
22–23	0,94		0,97		1,47	***	2,18	***
24–25	0,83		0,94		1,47	**	2,35	***
26–29	0,76	**	0,68	**	1,56	***	1,83	***
30–34	0,53	***	0,35	***	1,09		0,96	
35–39	0,26	***	0,18	***	0,54	**	0,62	
Kalendářní období								
Před 1980	0,91		1,06		1,05		1,05	
1980–1989	1		1		1		1	
1990–1994	1,59	***	0,77	***	1,46	**	0,61	***
1995–1999	1,89	***	0,37	***	1,65	***	0,33	***
2000–2004	3,04	***	0,30	***	2,21	***	0,19	***
2005–2008	3,52	***	0,16	***	2,80	***	0,13	***
Rodina v době dětství								
Úplná	1		1		1		1	
Neúplná	1,25	**	0,77	*	1,12		0,85	
Rekonstituovaná	2,08	***	0,83		2,00	***	0,40	*
Nezjištěno + jiné	0,64	***	0,61	***	0,88		0,69	**
Vzdělání								
Studující	0,39	***	0,49	***	0,45	***	0,61	***
Základní	1,07		0,79	*	0,79		0,72	
Středoškolské bez maturity	0,88	*	0,90		0,89		1,11	
Středoškolské s maturitou	1		1		1		1	
Vysokoškolské	1,27	**	1,45	**	1,37	**	1,35	*
Nezjištěno	0,60	**	0,91		0,47	***	1,09	
Děti								
Bezdětná a není těhotná	1		1					
Bezdětná a těhotná	3,36	***	22,26	***				
S dítětem	0,84		0,68	**				

Zdroj: GGS08.

V modelech proto porovnáváme čtyři kategorie orientační rodiny: 1. úplná rodina, kdy respondent/ka strávil/a dětství s oběma biologickými rodiči (referenční kategorie), 2. neúplná rodina tvořená pouze jedním z biologických rodičů a jeho dítětem/děťmi, 3. rekonstituovaná rodina, kde žil/a respondent/ka s jedním biologickým a jedním nevlastním rodičem, 4. jinak/nezjištěno.

Modely jsou odhadovány zvláště pro muže a ženy, neboť jak je známo z demografické statistiky, již samotné časování životních událostí, např. uzavření sňatku, je odlišné pro muže a pro ženy. Vzhledem k uvedeným teoriím sňatkového trhu mohou ženy uplatňovat odlišné strategie než muži, na různé životní zkušenosti a okolnosti mohou ženy v kontextu společenských poměrů, zvyklostí a norem reagovat jinak než muži a naopak.

V modelech jsou zahrnuty také interakce mezi vysvětlujícími proměnnými. Aplikujeme především interakci vybraných charakteristik s kalendářním obdobím, neboť tím-

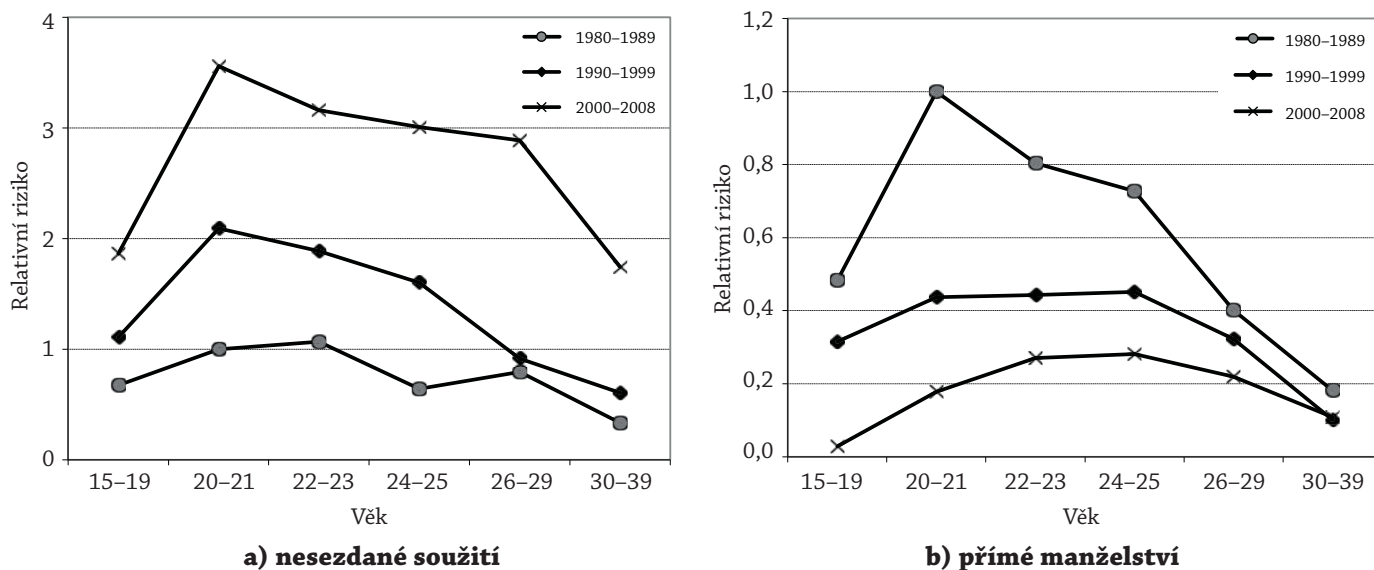
to způsobem je možné analyzovat, zda a do jaké míry se měnila v průběhu času intenzita uzavírání přímých sňatků nebo nesezdaných soužití mezi jednotlivými věkovými i sociálními skupinami (definovanými především výší vzdělání a v případě žen také těhotenstvím či mateřstvím).

Z analýzy byli vyloučeni všichni ti, kteří neuvedli některý z nezbytných časových údajů (datum sňatku, datum začátku společného soužití nebo datum narození prvního nebo druhého dítěte v případech, kdy nebylo možné z alespoň částečné datace určit, zda došlo k narození dítěte před studovanou událostí, nebo až po ní). Z původních 7 122 respondentů a respondentek z generací 1956–1990 vstupuje do výsledných modelů 6 686 jedinců (2 931 mužů a 3 755 žen).

Výsledky modelů konkurenčních rizik

Základní funkcí modelů byl věk při vstupu do manželství nebo nesezdaného soužití. Z hlediska věku vstupují ženy do nesezdaného soužití i přímého manželství nejčastěji ve

Graf 1: Relativní rizika vstupu do nesezdaného soužití a do manželství podle období a věku – ženy.

Zdroj: GGS08.

Poznámka: V modelech jsou dále kontrolovány charakteristiky orientační rodiny, vzdělání respondentky a mateřství.

věku 20–25 let (tabulka 1). V porovnání s referenční kategorií 20–21 let se riziko vstupu do nesezdaného soužití ve věku 26–29 let snižuje o 24 %, ve věku 30–34 let pak mají ženy pravděpodobnost přibližně poloviční v porovnání se ženami v referenční kategorii. Podobně je tomu i v případě přímého manželství, kde však můžeme konstatovat propad rizika ve věku 30–34 let přibližně na jednu třetinu. U mužů se ve výsledcích odráží princip fungování sňatkového trhu, kdy intenzita vstupu do partnerství je v porovnání se ženami vyšší ve vyšším věku, tj. intenzita vstupu do partnerství se v porovnání s věkovou kategorií 20–21 let zvyšuje až do věku 26–29 let, v případě nesezdaného soužití je nejvyšší ve věku 26–29 let, v případě přímého manželství pak ve věku 24–25 let. Tyto výsledky odpovídají tradičnímu věkovému rozdílu partnerů.

Data demografické statistiky i výběrových šetření dokládají významné změny v rodinném a partnerském chování po roce 1989. Jak je patrné z dat GGS08, pozorujeme již v první polovině 90. let významný nárůst rizika vstupu do nesezdaného soužití v porovnání s obdobím před rokem 1989, a to jak u žen, tak u mužů. V posledním sledovaném kalendářním období (2005–2008), při kontrole vlivu ostatních proměnných, se pravděpodobnost ženy vstoupit do nesezdaného soužití zvýšila 3,5krát ve srovnání s obdobím 1980–1989, u mužů došlo analogicky ke zvýšení pravděpodobnosti 2,8krát. V souvislosti se zvyšováním pravděpodobnosti vstoupit do nesezdaného soužití pozorujeme snižující se trend uzavírání přímých manželství, a to jak u žen, tak u mužů (tabulka 1). Pokles sňatečnosti se projevuje postupně ve všech věkových skupinách (grafy 1b, 2b). Naproti tomu ve všech věkových skupinách stoupá počet jedinců, kteří vstupují do nesezdaného soužití, a to zejména po roce 2000 (grafy 1a, 2a).

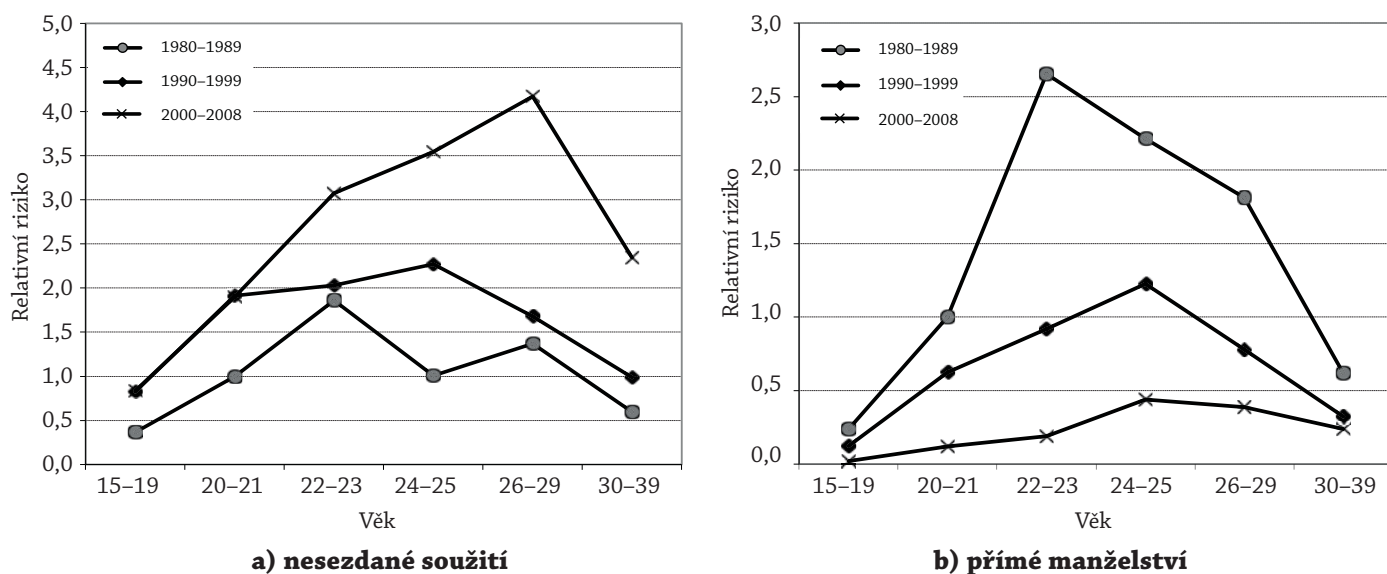
Podle šetření CVVM z roku 2009 plánovalo 74 % svobodných žen vstoupit někdy do manželství, mezi svobod-

nými muži by se chtělo oženit 52 % dotázaných (Šamanová 2009). Po roce 1989 však v preferencích obecně roste tolerance k alternativním partnerským vztahům, ať již se jedná o nesezdané soužití dvou partnerů v jedné domácnosti, vztah partnerů bydlících odděleně (LAT – Living Apart Together) nebo život bez stálého partnera (singlovství).

Obecně vysoká tolerance panuje v názorech na předmanželské soužití, kde podle výzkumu ISSP 2002 (Chaloupková, Soukupová 2007) téměř tři čtvrtiny české populace považují za dobré, když lidé, kteří spolu chtějí uzavřít sňatek, spolu nejdříve žijí. Postoje k dlouhodobému nesezdanému soužití jsou poměrně stabilní, společné soužití bez plánování svatby akceptuje více než polovina populace. Podobné výsledky vyplývají i z kontinuálního výzkumu Naše společnost realizovaného CVVM. V období 2003–2009 se přibližně polovina respondentů vyjadřovala k otázkám nesezdaného soužití kladně (Šamanová 2009). Obecně kladný postoj k nesezdanému soužití byl potvrzen i daty GGS08. Míra souhlasu s tímto typem partnerství jako dlouhodobé alternativy k manželství se zvyšuje spolu s klesajícím věkem, a to jak u mužů, tak u žen.

Z výsledků výběrových šetření uskutečněných po roce 1989 však vyplývá, že rodinné zázemí zůstává stále důležitou součástí života české populace (např. Kuchařová 2003, Palonciová 2009a, Šamanová 2009). V prostředí moderní společnosti výrazně odděluje rodinnou a mimorodinnou sféru, jež klade důraz na prosperitu spojenou s odpovídajícím pracovním nasazením, se však rodina dostává do konkurence či konfliktu s jinými oblastmi života. V tomto smyslu se postoje mužů liší od postojů žen. Muži považují obecně za velmi důležité osobní uplatnění a uspokojení mimo rodinu, a tento pohled se s věkem nemění. V mladém věku však muži výrazně podhodnocují roli rodinného života. Jeho význam stoupá až v mladším středním věku. Ten-

Graf 2: Relativní rizika vstupu do nesezdaného soužití a do manželství podle období a věku – muži.

Zdroj: GGS08.

Poznámka: V modelech jsou dále kontrolovány charakteristiky orientační rodiny, vzdělání respondenta.

to výsledek může do jisté míry přispět k vysvětlení odkladu sňatku a založení rodiny vůbec do vyššího věku. Pro ženy zůstává rodina důležitou součástí života, a to bez ohledu na věk. Na druhé straně mladé ženy a ženy mladší střední generace kladou značný důraz i na seberealizaci mimo rodinu. K největšímu konfliktu mezi osobním uplatněním a rodinou dochází v mladé a mladší střední generaci žen, tedy ve věku, kdy pomýšlejí založit rodinu nebo již mají děti a jsou znovu ekonomicky aktivní. Výše vzdělání tento konflikt ještě umocňuje. V české společnosti navíc, navzdory egalitárním názorům, přetrvává tradiční rozdělení genderových rolí, kdy žena je hlavní pečovatelkou o rodinu a domácnost, přestože je po většinu své pracovní kariéry zaměstnaná na plný úvazek (Ettlerová et al. 2006, Křížková 2007, Křížková, Vohlídalová 2009, Paloncyová 2011). To by mohlo vyvolat hypotézu, že nejméně do té doby, než žena plánuje založení rodiny či porodí první dítě, dává v souladu s teorií racionální volby partnera a teoriemi J. Brines a K. Joyner (1999) týkajícími se soudržnosti a především rovnosti nesezdaných partnerů přednost právě soužití s partnerem mimo manželství. V české společnosti se však na základě první vlny šetření GGS z roku 2005 zdá, že česká nesezdaná soužití se v rozdělení úkolů spojených s péčí o rodinu a domácnost příliš neliší od tradičních manželství. Oba typy svazku jsou si tedy, co se týče každodenního fungování, více méně podobné (Paloncyová 2009b).

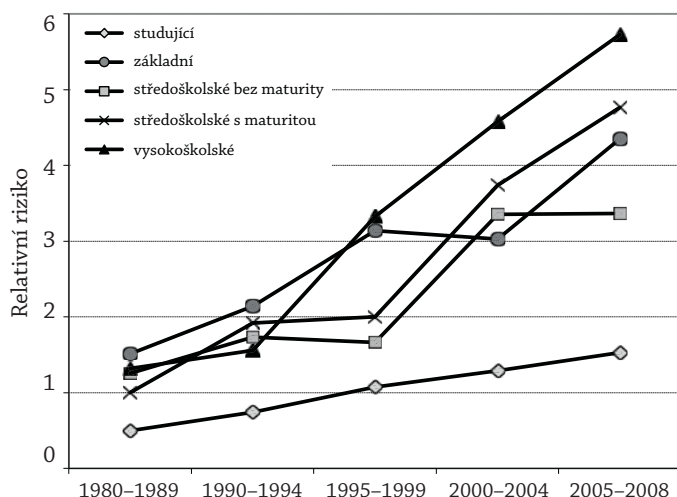
Zkušenosti s rozpadem manželství rodičů mají relativně významný vliv na vstup do prvního partnerství. V porovnání se situací, kdy žila žena do svých 15. narozenin převážně v úplné rodině, má rozpad rodiny za následek větší pravděpodobnost žít nejprve v nesezdaném soužití. Největší vliv má v tomto smyslu život v rekonstituované rodině, kdy při kontrole vlivu ostatních proměnných jak ženy, tak muži mají přibližně dvojnásobnou pravděpodobnost vstoupit do

nesezdaného soužití v porovnání s těmi, kteří žili převážně v úplné rodině rodičů. Odpovídajícím způsobem klesá pravděpodobnost uzavření přímého sňatku. Život v neúplné rodině pouze s jedním rodičem má významnější vliv na partnerské vztahy žen než mužů, zvýšení rizika žen z neúplných rodin vstoupit do nesezdaného soužití a naopak snížení jejich rizika vstoupit do přímého manželství jsou v porovnání se ženami žijícími v úplné rodině signifikantní. Ženy tak pravděpodobně více než muži vnímají zkušenosti z původní rodiny a ke svým vztahům přistupují s větší opatrností. Z hlediska dědičnosti rodinného chování má nejsilnější negativní vliv na typ prvního partnerství (bereme-li vstup do nesezdaného soužití jako projev individualizace a/nebo vyčkávací strategie) zkušenost s životem v rekonstituované rodině. Ne vždy se zřejmě podaří navodit v rekonstituované rodině harmonické vztahy, jež by vedly k posílení hodnoty manželství.

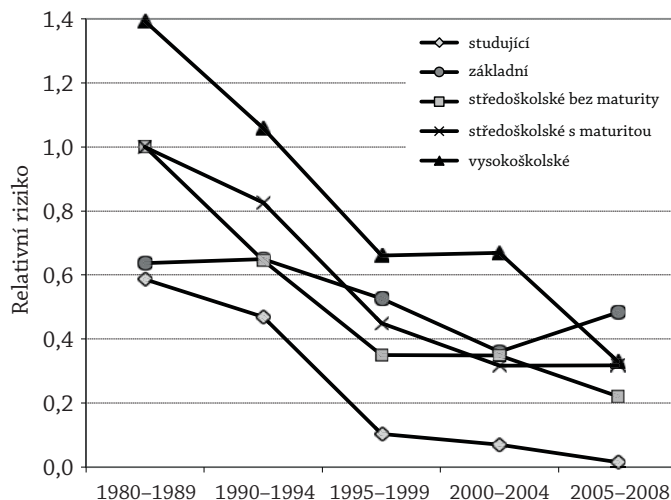
V literatuře se objevují dvě hypotézy ohledně role vzdělání na rozšiřování nesezdaných soužití v populaci. Jedna z hypotéz vychází z teorie kulturní inovace a předpokládá, že vzdělané a ekonomicky výše postavené sociální vrstvy první přijímají nové chování, které se následně šíří pomocí nápodoby k dalším sociálním skupinám (např. Lesthaeghe, Surkyn 1988). V některých zemích bylo v souladu s touto teorií prokázáno, že se kohabitační rozšiřují v populaci především z vyšších sociálních vrstev. Tento vzorec byl identifikován například v Nizozemí (De Feijter 1991, citováno in Sobotka 2008), Španělsku (Baizán, Aassve, Billari 2003, citováno in Matysiak 2009) i Itálii (Rosina, Fraboni 2004).

Druhá hypotéza předpokládá, že se nesezdaná soužití objevují nejprve mezi znevýhodněnými osobami na nejnižších stupních sociálního žebříčku. Podle řady studií se takový vzorec objevuje v zemích střední a východní Evropy, neboť zde byla identifikována zvyšující se intenzita nesezdaného

Graf 3: Relativní rizika vstupu do nesezdaného soužití a do manželství podle období a vzdělání – ženy.

a) nesezdané soužití

b) přímé manželství

Zdroj: GGS08.

Poznámka: V modelech jsou dále kontrolovány charakteristiky orientační rodiny, mateřství respondentky a věk.

soužití spolu se snižující se úrovní vzdělání (např. Matysiak 2009 v případě Polska, Spéder 2005 v případě Maďarska, Hoem et al. 2009 v případě Rumunska, Kostova 2007, Koytcheva, Philipov 2008 v případě Bulharska).

Prvním aspektem při sledování vlivu vzdělání na formu partnerského soužití a jeho časování je délka studia. V porovnání s referenční kategorií žen s ukončeným středoškolským vzděláním s maturitou se snižuje studujícím jak pravděpodobnost žít s partnerem nesezdaně, tak i vstoupit do přímého manželství. Obecně lze říci, že partnerské soužití, tj. soužití ve společné domácnosti, není pro české studenty typické. Status studenta je spojen s obdobím bez stálého partnera nebo LAT (data GGS08). Začátek partnerského soužití je tedy datován do období po ukončení studia (Billari, Philipov 2004).

Druhým aspektem je výše dokončeného vzdělání. Z výsledků vyplývá, že v České republice jsou nesezdaná soužití častější mezi nejvzdělanější částí populace, neboť právě vysokoškoláci a vysokoškolačky vykazují oproti ostatním vzdělanostním skupinám vyšší intenzitu vstupu do nesezdaných soužití (viz tabulku 1). Zajímavé ovšem je, že s výší vzdělání se nezvyšuje pouze pravděpodobnost žít s prvním partnerem nesezdaně, ale také pravděpodobnost uzavřít přímý sňatek. Kontrolní modely (výsledky zde neprezentovány) totiž potvrdily, že při kontrole ostatních relevantních proměnných vysokoškoláci obecně vstupují do korezidenčních partnerství častěji než osoby s nižším vzděláním, mezi nimiž především ti na nejnižších vzdělanostních stupních častěji zůstávají bez partnera.

Zvyšující se diferenciace partnerského chování v závislosti na vzdělání je patrná z grafů 3 a 4. U žen a především u mužů je během posledních 15 let patrný nejvýraznější nárůst rizika vstoupit do nesezdaného soužití právě ve skupinách osob s nejvyšším vzděláním. Zatímco v 80. letech

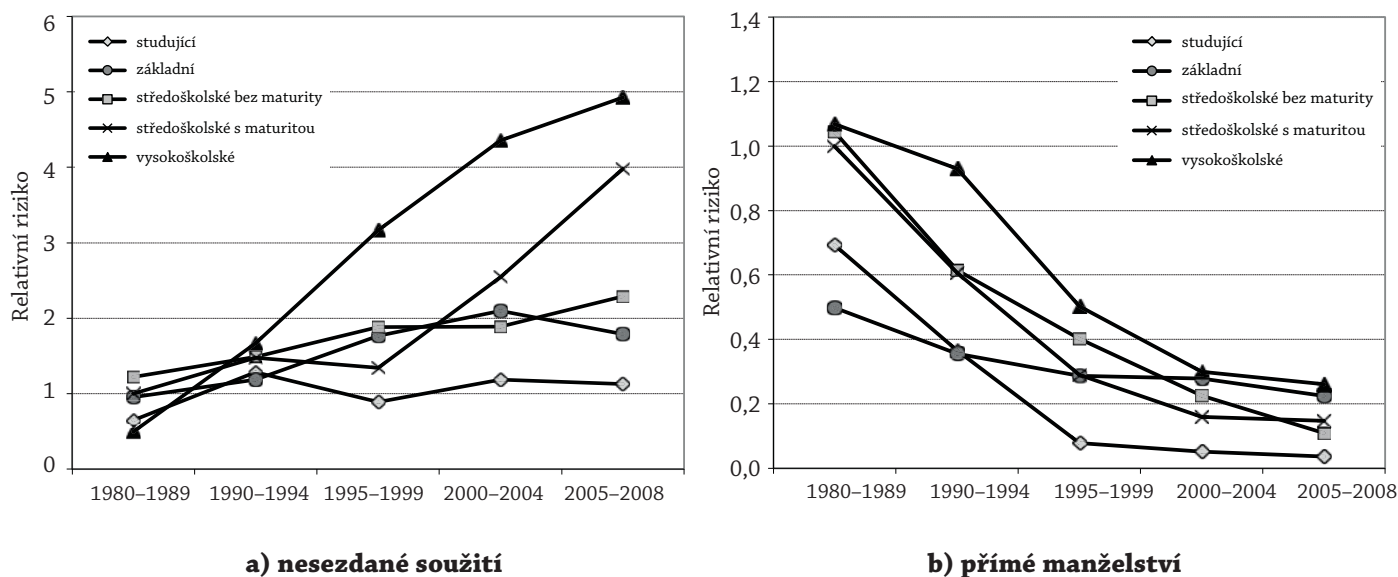
se jednotlivé vzdělanostní stupně příliš neodlišovaly ohledně volby kohabitace jako formy prvního partnerského soužití a difference nebyly příliš výrazné ještě v polovině 90. let (viz také Kantorová 2004), od konce 90. let je patrný nejvýraznější nárůst především u vysokoškolsky vzdělaných osob v období po ukončení studia.

Podstatné rozdíly jsou patrné také z hlediska genderu. Zatímco u žen se volba kohabitace rozšiřuje ve všech vzdělanostních kategoriích a také ženy na nižších vzdělanostních stupních (bez maturity) výrazně zvyšují pravděpodobnost volby nesezdaného soužití v porovnání se situací v 80. letech, u mužů se rozšiřování nesezdaných soužití týká především těch, kteří dosáhli alespoň maturity.

Jako podstatně univerzálnější napříč vzdělanostními skupinami se jeví pokles intenzity sňatečnosti jak u žen, tak u mužů. Výjimkou jsou osoby se základním vzděláním, u nichž není pokles pravděpodobnosti uzavřít přímý sňatek tak výrazný, neboť právě tyto osoby měly v průběhu 80. let již výrazně nižší pravděpodobnost uzavřít sňatek než ostatní vzdělanostní skupiny.

V rovině postojů jsou na základě dat GGS08 ženy vysokoškolačky k nesezdanému soužití liberálnější než ženy s nižším vzděláním. V reálném životě však ženy s vysokoškolským vzděláním žijí v porovnání se ženami s nízkým vzděláním v manželství častěji. Dochází zde tedy k rozporu mezi postoji a reálným chováním, kdy se zdá, že ženy s nízkým vzděláním jsou okolnostmi donuceny k životu mimo manželství. V nově nastolených společenských podmínkách se zvyšování nejistoty dotýká této populace pravděpodobně více, s tím souvisí i zhoršení materiální situace včetně např. možností samostatného bydlení. Z pohledu teorie sňatkového trhu se zdá, že ženy s nižším vzděláním hledají samy vhodného stálého partnera déle či obtížněji. Na druhé straně je jako u ostatních žen jejich postavení závislé na vyčká-

Graf 4: Relativní rizika vstupu do nesezdaného soužití a do manželství podle období a vzdělání – muži.

Zdroj: GGS08.

Poznámka: V modelech jsou dále kontrolovány charakteristiky orientační rodiny a věk.

vací strategii mužů, jež je, vzhledem k přetrvávající vzdělanostní homogenii partnerů v české společnosti, posílena méně stabilní pozicí mužů s nižším vzděláním na trhu práce. V praxi uplatňovaný model genderového rozdělení muž-živitel, žena-pečovatelka v tomto kontextu nepřispívá ke zkrácení období vyčkávací strategie mužů s nižším vzděláním při výběru stálé partnerky. Díky nesezdanému soužití tak mohou ženy s nižším vzděláním někdy dočasně, jindy natrvalo těžit z výhod života ve dvou (bydlení, hospodaření, intimní vztah, sexuální život, případně mateřství).

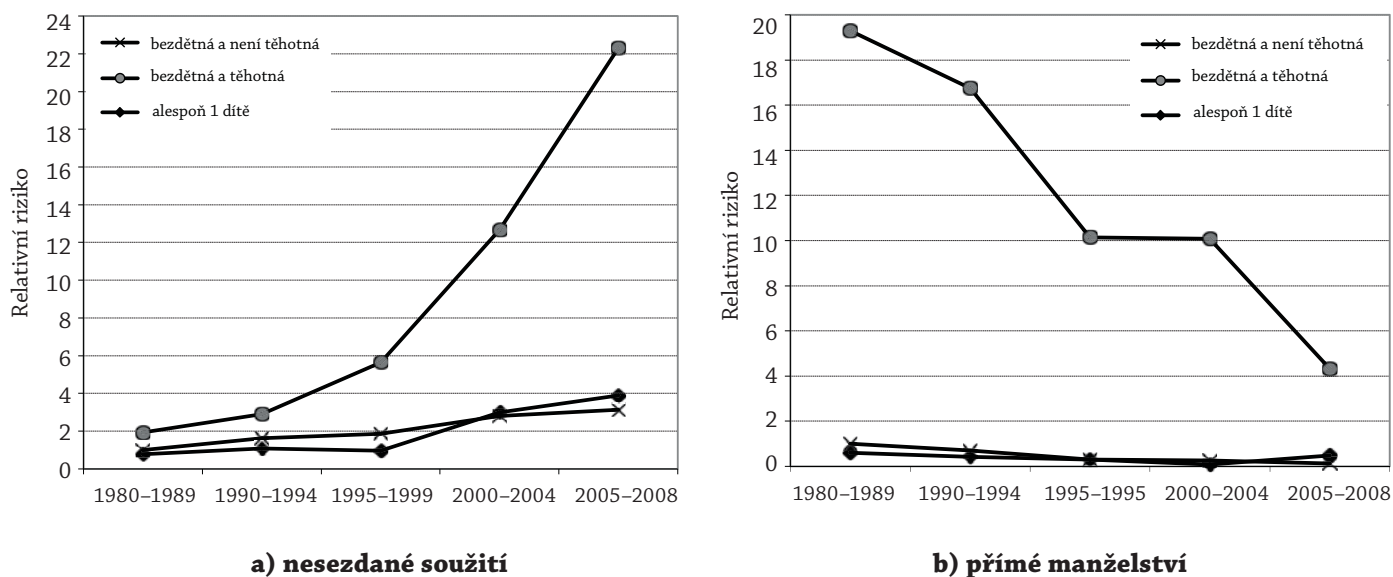
Názory mužů na nesezdané soužití (GGS08) byly napříč vzdělanostními kategoriemi relativně konzistentní. Největší toleranci k tomuto typu svazku vyjadřovali studenti. Muži se základním vzděláním však častěji než ostatní považovali manželství za zastaralou instituci. V reálném životě neměli tito muži v porovnání s ostatními častěji žádnou partnerku a také podíl žijících v manželství byl nejnižší ze všech vzdělanostních kategorií. Zdá se, že nejvíce znevýhodněný na sňatkovém trhu je právě muž se základním vzděláním. Muži s vysokoškolským vzděláním žili naopak většinou s partnerkou, ve většině případů s manželkou.

Významnou roli jak na vstup do nesezdaného soužití, tak především na uzavření přímého sňatku má těhotenství ženy. V porovnání se ženou, jež nemá žádné dítě a není těhotná, se pravděpodobnost těhotné ženy vstoupit do nesezdaného soužití zvyšuje více než 3krát, ale 22krát v případě vstupu do přímého manželství (tabulka 1). Z hlediska kalendářního období však nacházíme významné trendy. Před rokem 1989 se pravděpodobnosti vstoupit do nesezdaného soužití v závislosti na těhotenství, případně mateřství ženy příliš nelišily, od poloviny 90. let však pozorujeme významně rostoucí trend začít žít s partnerem nesezdaně v případě otěhotnění. V období před rokem 1989 vedlo těhotenství ženy významně častěji k uzavření přímého sňatku ve

srovnání s populací žen, jež těhotné nebyly. Po roce 1989 se však riziko těhotné ženy vstoupit přímo do manželství výrazně snižuje (viz grafy 5a, 5b).

Tyto výsledky jsou v souladu s vývojem postojů deklarovaných ve výběrových šetřeních zaměřených na rodinu od poloviny 90. let. Přestože ve shodě s obecně převažujícím názorem se stále většina dětí rodí do manželství, názor, že se děti nemusí rodit výhradně do tohoto typu, postupně sílí. V roce 1994 více než 70 % z dotazovaných odpovědělo, že lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek (výzkum ISSP 1994 Rodina a gender role, SOÚ AV), v roce 2003 souhlasilo s tímto výrokem 59 % a v roce 2009 jen 42 % respondentů (výzkum Naše společnost, CVVM, Šamanová 2009). Nejliberálnější názory zastávají lidé s vysokoškolským vzděláním. V roce 1994 souhlasilo s výrokem, že lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek, 73 %, v roce 2002 však již jen 49 % vysokoškoláků (Chaloupková, Soukupová 2007). Naopak lidé se základním vzděláním vyjadřují konzervativnější postoje (51 %, resp. 63 %, Chaloupková, Soukupová 2007), navzdory vůbec nejvyššímu zastoupení dětí narozených mimo manželství právě u této populace. Jak vyplývá z výzkumu Sociální a ekonomické podmínky mateřství provedeného v roce 2006 v Sociologickém ústavu AV ČR (Chaloupková 2007), matky s nižším vzděláním, jež porodily dítě mimo manželství, se nestaví k instituci manželství odmítavě, důvodem pro to, že se dítě narodilo mimo manželství, byl často problematický vztah s otcem dítětem, který sňatek odmítal, nebo byl partnerský vztah považován za nestabilní. Podobně se měnily názory na rodičovství mimo manželství u osob, jež žily v době výzkumů (Mladá generace 1997, Biografický výzkum mladé generace 2002, Palonciová 2002) s partnerem v nesezdaném soužití. V roce 1997 by naprostá většina respondentů bydlících se svým partnerem řešila případné těhotenství sňatkem a porodem (72 %),

Graf 5: Relativní rizika vstupu do nesezdaného soužití a do manželství podle období a těhotenství nebo mateřství ženy.

Zdroj: GGS08.

Poznámka: V modelech jsou dále kontrolovány charakteristiky orientační rodiny, vzdělání a věk.

porod bez sňatku by zvolilo jen 9 %, tedy výrazná menšina. Z toho vyplývá, že nesezdané soužití mladých lidí bylo zřejmě považováno spíše za manželství na zkoušku než za trvalou alternativu manželství a rozhodnutí o uzavření sňatku bylo spojeno s čím dál tím více plánovaným těhotenstvím. Výsledky z roku 2002 již nejsou tak jednoznačné. Respondenti žijící v době výzkumu v nesezdaném soužití by volili jako řešení těhotenství partnerky porod bez sňatku přibližně v jedné pětině, 40 % by chtělo uzavřít sňatek ještě před narozením dítěte a 12 % by vstoupilo do manželství až po porodu. Poměrně značná část respondentů (jedna čtvrtina) však neměla jasnou představu o tom, co by v případě těhotenství udělala. Jak naznačují výše uvedené modely z dat GGS08, otěhotnění ženy, která nežije s partnerem, zvyšuje v současné době její pravděpodobnost na život v nesezdaném soužití do stejné míry, jako zvyšovalo před rokem 1989 riziko uzavření přímého sňatku.

Závěr

V posledních dvaceti letech v České republice dochází k výrazným změnám rodinného i partnerského chování. Data šetření GGS08 potvrzují, že hlavními nositeli těchto změn jsou generace žen a mužů narozené v 70. letech minulého století. Právě u nich je pozorován nejen výrazný odklad rodinných startů do vyššího věku, ale také proměna forem rodinného života směrem k větší pluralizaci. Zatímco pro generace jejich rodičů bylo typické začít první korezidenční partnerství formou manželství (77 % z prvních partnerství uzavíraných generacemi 1955–1959 byly přímé sňatky), generace narozené ve druhé polovině 70. let začínají partnerský život nesezdaným soužitím (72 % prvních partnerství). V mladších generacích se trend u osob, které již mají zkušenost s partnerským soužitím, nadále prohlubuje a přibližně 90 % partnerství začíná mimo rámec manželství.

Tyto změny však zasahují diferencovaně různé aktéry na sňatkovém trhu. Na konkrétní strategii má na jedné straně vliv změna hodnot a preferencí v dané etapě života, na druhé straně změny strukturálních podmínek. Na jedné straně vzrůstá důraz na osobní touhy a potřeby každého jednotlivce, na straně druhé se zvyšují nároky na flexibilitu jedince a jeho rozhodování, které probíhá v kontextu často rychle se měnících podmínek postmoderní společnosti.

V názorové rovině jsou k alternativním formám partnerství, po vzoru některých západoevropských zemí, nejvíce nakloněny vysokoškolsky vzdělané ženy a muži, mezi kterými se také nesezdaná soužití jako forma začátku prvního partnerství rozšířila nejvýrazněji. Navíc v porovnání se skupinami s nižším vzděláním vstupují vysokoškoláci a vysokoškolačky s vyšší intenzitou i do přímého sňatku.

Modernita produkuje širokou škálu životních drah. V rámci procesu individualizace těží z rozvolnění tradičních vzorců partnerského chování nejvíce ženy i muži s vyšším vzděláním. Ženy s nižším vzděláním relativně často volí tradiční formu partnerského soužití, tj. přímé manželství. Tuto strategii je možné chápat jako redukci nejistoty, kdy uzavření manželství je spojeno s poměrně jasně definovanou rolí, eventuálně posílením sociálně-ekonomického statusu, což ovšem předpokládá volbu partnera s vyšším sociálním a kulturním kapitálem. Ukazuje se, že nejvíce znevýhodnění nejen na sňatkovém, ale i na partnerském trhu jsou muži s nízkým vzděláním. Na jedné straně tito muži zastávají často tradiční model rozdělení genderových rolí i podoby partnerských vztahů, na druhé straně, vzhledem k jejich nízkému sociálnímu statusu, je pro ně velmi obtížné skutečně naplnit tradiční model muže živitele. Spolu s výše uvedenou strategií redukce nejistoty jejich potenciálních partnerek toto přispívá k výraznému oslabení jejich

pozice na partnerském trhu. U mužů s nízkým vzděláním tak na rozdíl od stejně vzdělaných žen nedochází k adekvátnímu nárůstu intenzity vstupu do nesezdaného soužití při výrazném poklesu intenzity vstupu do přímého manželství. Jedním z projevů druhého demografického přechodu ve vyspělých zemích je rozvolnění tradičních vzorců rodinného a partnerského chování jak z hlediska časování, tak z hlediska posloupnosti relevantních událostí. Posloupnost vycházející z křesťanské tradice, kdy početí dítěte následovalo až po uzavření sňatku, však byla i v České republice modifikována již před rokem 1989, neboť přibližně v polovině případů docházelo k početí prvního dítěte před uzavřením sňatku, který byl posléze uzavírán především z důvodu tohoto těhotenství. V posledních dvaceti letech se rozvolňuje i tato posloupnost životních kroků. Zatímco riziko uzavřít sňatek v případě, kdy žena nežijící s partnerem otěhotní, od počátku 90. let prudce klesá, její riziko začít žít s partnerem nesezdaně výrazně stoupá.

Nesezdané soužití je v posledních letech nedílnou součástí partnerské historie a jeho postupné rozšiřování přispívá k nízké úrovni sňatečnosti mladých žen a mužů. Součástí této etapy partnerského života se stále častěji stává také rodičovství. Dochází však rovněž k celkovému odkládání partnerského soužití a především v určitých sociálních skupinách ke koncentraci osob, které zůstávají delší dobu zcela mimo partnerské soužití.

Literatura

- Axinn, W. G., Thornton, A. 1992. „The Relationship Between Cohabitation and Divorce: Selectivity or Casual Influence?“ *Demography*, Vol. 29, No 3: 357–374.
- Bauman, Z. 2001. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Becker, G. S. 1972. „A Theory of Marriage. Part I.“ *Journal of Political Economy*, Vol. 81, No 4: 813–846.
- Becker, G. S. 1973. „A Theory of Marriage. Part II.“ *Journal of Political Economy*, Vol. 81, No. 2: 11–26.
- Becker, G. S. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Benešová, V. 2001. „Současné demografické změny podle výsledků sociologických výzkumů.“ *Demografie*, roč. 43, č. 2: 111–124.
- Billari, F. C., Philipov, D. 2004. „Women's Education and Entry into a First Union. A Simultaneous-hazard Comparative Analysis of Central and Eastern Europe.“ *Vienna Yearbook of Population Research*: Vol. 2: 91–110.
- Blossfeld, H.-P., Mills, M. 2003. „Becoming an Adult in Uncertain Times: A 14-country comparison of the losers of globalization.“ Příspěvek přednesen na EURESCO konfere
- renci *The Second Demographic Transition in Europe: Implications of family and Fertility Change for Individuals, Families and Society*.
- Bologne, J. C. 1997. *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na západě*. Praha: Volvox globator.
- Brines, J., Joyner, K. 1999. „The Ties that Bind: Principles of Cohesion in Cohabitation and Marriage.“ *American Sociological Review*, Vol. 64, No. 3: 333–355.
- Bumpass, L. L., Castro Martin, T., Sweet, J. A. 1991. „The impact of family background and early marital factors on marital disruption.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 12, No. 1: 22–42.
- Bumpass, L. L., Sweet, J. A., Cherlin, A. 1989. „The role of cohabitation in declining rates of marriage.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 53, No. 4: 913–927.
- Český statistický úřad 2004. „Faktická manželství v datech Sčítání lidu, domů a bytů 2001.“ [online]. Praha: ČSÚ. [cit. 20. 6. 2011]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/p/4125-04>>.
- Český statistický úřad 2011. „Pohyb obyvatelstva ve vybraných letech.“ [online]. Praha: ČSÚ. [cit. 20. 6. 2011]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/p/4001-11>>.
- Ettlerová, S., Kuchařová, V., Matějková, B., Svobodová, K., Šťastná, A. 2006. *Postoje a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Giddens, A. 1984. *The constitution of society of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Hamplová, D. 2000. „Postoje mladých lidí k manželství a rodičovství.“ Pp. 67–98 in L. Fialová a kol. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Slon.
- Hamplová, D. 2003. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, D., Pikálková, S. 2002. „Manželství, nesezdané soužití a partnerský vztah.“ Pp. 127–147 in Mansfeldová, Z., Tuček, M. *Současná česká společnost*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hoem, J. M., Kostova, D., Jasilioniene, A., Muresan, C. 2009. „The structure of recent first-union formation in Romania.“ *Romanian Journal of Population Studies* Vol. 3, No. 1: 33–44.
- Chaloupková, J. 2007. „Diferenciace motivů svobodného mateřství: proč neprovdané matky nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství.“ *Data a výzkum – SDA Info*, roč. 1, č. 2: 127–140.
- Chaloupková, J., Soukupová, E. 2007. „Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství.“ Pp. 29–48 in Hamplová, D. (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Poznámky

1 Tento text vznikl v rámci grantového projektu MŠMT: „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“ (č. 2D06004).

2 V České republice bylo v rámci mezinárodního projektu Generations and Gender Programme (<http://www.ggp-i.org/>) provedeno longitudinální šetření Ženy a muži v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy. První vlna šetření byla realizována v roce 2005, druhá o tři roky později. Cílem šetření bylo hlubší poznání faktorů, včetně populačních politik, které determinují partnerské a rodinné vztahy a rozhodování, a soustředilo se na studium dynamiky vývoje rodiny a rodinných vztahů od jejího založení až do jejího zániku. První vlna šetření se v České republice uskutečnila v rámci výzkumného projektu „Rodina, partnerství a demografické stárnutí: Generace a gender (Generations and Gender Survey: prospective longitudinal study)“, registrační číslo 1J 023/04-DP2 národního výzkumu TP-5 „Moderní společnost a její proměny“ finančně podporovaného Ministerstvem práce a sociálních věcí. Druhá vlna šetření byla realizována v rámci projektu „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“, registrační číslo 2D06004 programu Sociálně-ekonomický rozvoj české společnosti, finančně podporovaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy. Řešitelskými pracovišti byla katedra demografie a geodemografie PřF UK a Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. Sběr dat byl zajištěn agenturou SC&C.

3 Za první demografický přechod jsou označovány změny v demografickém chování, ke kterým docházelo v Evropě ve druhé polovině 19. století a v první polovině 20. století. Tento proces souvisel s industrializací, urbanizací, vytvářením národních států, rozvojem obchodu a infrastruktury. První demografický přechod je charakterizován jako přechod od kvantity ke kvalitě: snížila se úmrtnost i plodnost, byla nastolena nová rovnováha demografické reprodukce na nižší

úrovni než před přechodem. Rodiče se snažili zajistit dětem lepší životní úroveň, vzdělání apod., omezovali tak jejich počet. Dítě začalo být ve středu zájmu rodiny a páru. První demografický přechod je proto označován za altruistický. **4** Při studiu vybraných procesů nezní termín „riziko“ v českém jazyce příliš vhodně, přesto se však jedná o klíčový termín, který označuje závislou proměnnou v modelech historie události (funkci rizika). Funkcí rizika v modelech se spojitým časem není pravděpodobnost, je to míra (rate) nebo též okamžiková intenzita vztahující podmíněnou pravděpodobnost výskytu události k velmi krátkému časovému intervalu (více viz Štátná 2011). S vědomím této odlišnosti však v analytické části této stati používáme při interpretacích také termín pravděpodobnost, a to primárně ze stylistických důvodů.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2011

Anna Štátná studovala demografii na Přírodovědecké fakultě a sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 2004 pracuje jako výzkumná pracovnice ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i. v Praze. Ve svém výzkumu se zaměřuje na rodinnou politiku, demografii a reprodukční chování. Korespondenci zasílejte na: anna.stastna@vupsv.cz.

Jana Paloncyová studovala demografii na Přírodovědecké fakultě a sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 2001 pracuje jako výzkumná pracovnice ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i. v Praze. Ve svém výzkumu se zaměřuje na demografii, rodinnou politiku, zejména problematiku kombinace práce a rodiny. Korespondenci zasílejte na: jana.paloncyova@vupsv.cz.